

Hvorfor Theresienstadt?

Af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

72 mennesker i alderen seks måneder til 89 år blev deporteret som følge af ”jødeaktionen” i oktober 1943. Alle på nær to kom til Theresienstadt, de sidste dog ikke før april 1944. 419 af de deporterede overlevede, men deres liv blev for altid præget af de 18 måneders fangenskab, hvor de levede under kummerlige forhold. Ghettoen Theresienstadt var overbefolket, madrationerne knappe og vitaminfattige, og forholdene var uhygiejniske. Fangerne levede i frygt for fremtiden og med døden på nært hold. Min artikel vil se på ”jødeaktionen” i sammenhæng med, hvad der skete i Theresienstadt i september 1943.¹ Det overordnede spørgsmål for artiklen er, hvorfor jøderne fra Danmark blev deporteret til Theresienstadt og forblev der, også under bølgen af transporter fra ghettoen til Auschwitz-Birkenau i september-oktober 1944?

Spørgsmålet om, hvorfor netop de danske jøder kom til ghettoen Theresienstadt og ikke til en udryddelseslejr, behandles sjældent i holocaustlitteraturen, og der er kun lidt at finde derom i kilderne. I sin efterkrigsberetning om tiden i Danmark krediterede den forhenværende rigsbefuldmægtigede Werner Best sig selv for denne beslutning. Han skrev:

For disse 477 jøders vedkommende lykkedes det den rigsbefuldmægtigede at gennemtrumfe, at de blev anbragt i ”de gamles ghetto” Theresienstadt, og de, som ikke døde af sygdom eller af høj alder, overlevede interneringen. Han gennemførte også – og det var helt enestående, når det var jøder, det drejede sig om – at de internerede måtte modtage pakker fra Danmark, og at de måtte mod-

tage besøg af repræsentanter for det danske udenrigsministerium og medarbejdere ved dansk Røde Kors.²

I artiklen vil jeg undersøge Bests påstande nærmere.³ I Bests korrespondance fra perioden op til ”jødeaktionen” findes der absolut ingen indikationer på, hvor det egentlig var, man fra nazistisk side ville sende de danske jøder hen. Den 18. september 1943 oplyste Best, at der ville være brug for transport af 5.000 jøder med skib fra Sjælland og et mindre antal med tog fra Fyn og Jylland. Han nævnte ikke hvorhen.⁴ Første gang, Theresienstadt overhovedet nævnes i Bests korrespondance, er faktisk den 2. oktober 1943 – dagen, hvor de første to transporter afgik fra Danmark mod Theresienstadt. Best videre sendte uden kommentarer et telegram fra Gestapochefen Karl Heinz Hoffmann til *Auswärtiges Amt* (AA), hvori Hoffmann henstillede til, at de jøder, der var arresteret i Jylland og på Fyn, ikke blev ført direkte til Theresienstadt, men tilbageholdt i Kiel og først overført til Theresienstadt ved senere lejlighed.⁵ Samme dag videresendte Best også et telegram fra Rudolf Mildner, nyligt udnævnt chef for *Sicherheitspolizei* (SIPO) og *Sicherheitsdienst* (SD) i Danmark, hvori Theresienstadt blev nævnt som mål for den transport, der var afgået fra København samme morgen.⁶ Best nævnte først Theresienstadt skriftligt den 3. november 1943 i et telegram afsendt efter et møde i København med *Obersturmbannführer* Adolf Eichmann fra *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA).⁷

I korrespondancen er der altså intet, der peger på, at Best overhovedet var involveret i beslutningen om,

at jøderne fra Danmark skulle til Theresienstadt. Derimod udtalte Eichmann i et forhør forud for selve retssagen mod ham i 1961, at det var på *Reichsführer-SS* Heinrich Himmlers ordre, at jøderne fra Danmark blev sendt til Theresienstadt. Eichmann erklærede, at "Himmler dengang havde befalet, at dette kontingent jøder fra Danmark skulle anbringes begunstiget i Theresienstadt".⁸ Dette udsagn, der også er tvetydigt i sin tyske original (en maskinskrevet version af et mundtligt forhør), kan enten betyde, 1. At Theresienstadt var et bedre sted end andre, eller 2. At danskerne skulle indlogeres bedre end andre ghettoindbyggere i Theresienstadt. Det sidste kom faktisk til at gælde for en del af de deporterede fra Danmark. I løbet af selve retssagen kom der ikke yderligere detaljer frem om dette. Mildner udpegede ligeledes ved flere lejligheder Himmler som ophavsmand til ordren om, at de danske jøder skulle til Theresienstadt.⁹

Transportmidlerne til de to transporter, der afgik den 2. oktober fra henholdsvis Aalborg (med stop i flere jyske byer på vej mod Theresienstadt) og med skibet *Wartheland* fra Langelinie kaj i København, blev bestilt i Berlin den 28. september 1943 af Rolf Günther og Werner Kryschak fra RSHA hos det tyske transportministeriums afdeling EII. Efterfølgende telegraferede afdelingen til den tyske jernbanechef i Danmark samt jernbanedirektoraterne i Hamburg og Stettin.¹⁰ I Danmark blev toget fra Aalborg til Theresienstadt bestilt den 29. september ved et møde i Fredericia mellem *Reichsbahnoberrat* Claus og DSB.¹¹

Theresienstadt, september 1943

Den 6. september 1943 kørte to transporter fra Theresienstadt mod Auschwitz-Birkenau med i alt 5.007 personer: Transport Dl afgik med 2.479 personer, transport Dm med 2.528 personer. Det var første gang siden den 1. februar 1943, at der afgik transporter væk fra ghettoen. I februar 1943 havde Himmler nemlig standset transporterne for ikke at ødelægge illusionen om, at jøder i "ældreghettoen" Theresienstadt "kunne leve og dø i fred".¹² Hermed

fik Theresienstadt en rolle i den nazistiske propaganda. Personerne i de to transporter blev bragt til den nyoprettede "familielejr" i Birkenau udelukkende for Theresienstadt-fanger.¹³ Den 8. marts 1944 blev størstedelen af de overlevende fra septembertransporterne ført til gaskamrene. To andre grupper ankom fra Theresienstadt i december 1943 og maj 1944. Størstedelen af jøderne her blev myrdet i gaskamrene i juli 1944, hvor "familielejren" blev opløst.¹⁴ "Familielejren" i Birkenau betragtes generelt som værende grundlagt som en del af forberedelserne til et inspektionsbesøg fra Røde Kors, der var under overvejelse, men detaljeret information om "familielejrens" præcise formål findes ikke.¹⁵

Set i sammenhæng melder spørgsmålet sig, om der er en forbindelse mellem septembertransporternes afgang fra Theresienstadt og en forventet ankomst i ghettoen af omkring 7.000 jøder fra Danmark. At kun 470 blev ført til Theresienstadt med de danske transporter, var resultatet af, at informationer om aktionen var blevet lækket lokalt, og altså ikke en del af Himmlers plan. Best, der selv havde opfordret til "jødeaktionen", lækkede også datoen for den, idet han mente, at en aktion var forstyrrende for den situation, han ønskede i landet. Dette gik imod de ordrer, der kom fra Berlin. Her var Himmler utilfreds med resultatet af "jødeaktionen", og den fejlslagne aktion betød, at det ellers gode forhold mellem Himmler og Best blev dårligere.¹⁶

Best var langt fra den eneste, der var imod en aktion mod de danske jøder i efteråret 1943. Dette gjaldt for flere af de ledende nazister i Danmark, blandt andre den nyankomne chef for SIPO og SD, Mildner. Han var tidligere chef for Gestapo i Katowice og dermed ansvarlig for den politiske afdeling i Auschwitz (kz-lejrens Gestapo), hvor han ledede standretter i stamlejrens blok 11, der som oftest betød dødsstraf til de dømte. Best havde, før han kom til København i november 1942, været involveret i at etablere afgørende antijødiske foranstaltninger i Frankrig. Der er ingen grund til at tro, at de to – eller andre nazister i Danmark – pludselig

skulle være blevet modstandere af jødeforfølgelsen som sådan. Men de fandt *tidspunktet* for den planlagte deportation ubelejligt.

Det altafgørende var, at samarbejdet med den danske administration fortsatte gnidningsfrit. Best understregede dette, ikke bare i sit tvetydige telegram af den 8. september 1943, men også i det allerede nævnte telegram til AA den 18. september 1943 om, hvordan deportationen af jøderne skulle finde sted. Heri gjorde han opmærksom på, at en aktion mod jøderne uden tvivl ville medføre en skærpelse af den politiske situation, og at der derfor ikke længere ville kunne dannes en lovlig regering. Ligeledes mente han, at ”jødeaktionen” ville kunne medføre generalstrejke og uro over hele landet.¹⁷ Et andet vigtigt punkt for Best var at fastholde den omfattende danske fødevarereksport til det tyske *Reich*. ”Jødeaktionen” fandt sted, netop som efterårets forhandlinger om mængden af fødevarer, som dansk landbrug kunne levere til Tyskland i det følgende år, blev afsluttet.¹⁸ Kvoterne blev ikke påvirket af begivenhederne,¹⁹ men smør og flæsk til den tyske befolkning og hær vejede tungt i forhold til en relativt lille gruppe jøder i Danmark.

Theresienstadt – ét sted, forskellige funktioner

Ghettoen Theresienstadt havde forskellige funktioner afhængigt af, hvilket land fangerne kom fra. De næsten 141.000 personer, der fra ghettoens oprettelse den 24. november 1941 og indtil befrielsen nåede at passere igennem Theresienstadt, opholdt sig der på forskellige vilkår. Alt i alt blev omkring 88.000 sendt videre til udryddelseslejre og massedrabssteder. I ghettoen døde mere end 33.000 mennesker. For de mere end 75.000 tjekkoslovakiske jøder var Theresienstadt først og fremmest en transitlejr – 6.100 døde i ghettoen, mens mere end 60.000 af dem blev ført videre til udryddelseslejre. For de 42.255 tyske jøder i Theresienstadt fungerede ghettoen primært som ”ældreghetto”, hvilket også betød, at 20.848 – svarende til næsten halvdelen af fangerne fra Tyskland – døde i ghettoen. Også mange

tysk jødiske kunstnere, videnskabsmænd eller politikere, som man i første omgang ikke ønskede at slå ihjel, blev ført til Theresienstadt. Mange af dem blev dog efterhånden inkluderet i transporterne til Auschwitz-Birkenau, der omfattede i alt 16.098 jøder fra Tyskland.²⁰

De 15.269 jøder fra Østrig var ligesom de tyske jøder primært ældre mennesker. 6.228 af dem døde i ghettoen, mens 7.572 blev transporteret videre. Fra Holland ankom der 4.894 fanger. De udgjorde en blandet gruppe både alders- og baggrundsmæssigt, og mange var tyske flygtninge. 3.010 blev transporteret videre, og 169 døde i ghettoen.²¹ Endelig kom ghettoens befolkning altså til at omfatte 470 personer fra Danmark, der som den eneste nationale gruppe var beskyttet mod transporter (en statsløs flygtning blev på trods af dette sendt i transport). En del af de danske fanger fik bedre boligforhold end andre nationaliteter.

Werner Bests møde med Adolf Eichmann

Den 5. oktober 1943 skrev Best til Udenrigsministeriets direktør Nils Svenningen, hvilke jøder der var undtaget deportation:

Halvjøder og personer med en lavere procent jødisk blod forbliver uberørt af de forholdsregler der er truffet med hensyn til heljøder. Det samme gælder heljøder som er gift med ikke-jøder.²²

På baggrund af Bests korrespondance har John T. Lauridsen overbevisende demonstreret, at Best aldrig informerede AA om disse nedskrevne forsikringer. Men med erklæringen blandede Best sig i RSHA's ansvarsområde. Derfor beordrede AA ham til at lave en aftale med RSHA, og derfor kom et møde med RSHA's repræsentant, Eichmann, i stand.²³

Hvorfor Theresienstadt?

Oversigt over fanger fra Danmark i Theresienstadt

Afgang	Ankomst	Afgangssted	Antal	Transportnr.	Døde
2.10.1943	5.10.1943	Aalborg, Randers, Vejle, Fredericia, Kolding, Tinglev	83	XXV/1	3 + spædbarn født i ghettoen
2.10.1943	6.10.1943	Langeliniekaj, København	198	XXV/2	36
13.10.1943	14.10.1943	Helsingør station	175	XXV/3	12 + spædbarn født i ghettoen +1 myrdet i Auschwitz-Birkenau
23.11.1943	13.1.1944	Helsingør station via Ravensbrück	8*	XXV/4	
23.11.1943	25.4.1944	Helsingør station via Ravensbrück	2*	XXV/4Ez	
23.11.1943	21.1.1944	Helsingør station via Sachsenhausen	3*	I/106	
23.11.1943	19.4.1944	Helsingør station via Sachsenhausen	1*	I/110	

* Transporten den 23. november 1943 omfattede 19 personer. Det lykkedes tre at springe af toget uden for Roskilde. To mænd, der ikke er indregnet her, kom aldrig til Theresienstadt: Den ene blev overført fra Sachsenhausen til Majdanek, hvor han døde i januar 1944. Den anden blev indrulleret i falskmøntnerkommandoen i Sachsenhausen og senere befriet i Ebensee, en udelejr under Mauthausen i Østrig.

Som forberedelse til mødet i København sendte Horst Wagner fra AA Best en liste med emner, der skulle diskuteres med RSHA, repræsenteret ved Eichmann. De to første punkter viser tilbage til de gentagne forespørgsler, som det danske udenrigsministerium havde fremsendt til Best efter den 2. oktober:²⁴

1. Alle meget gamle jøder, som er harmløse, kan blive i Danmark eller returneres. Også den 102-årige fru Texiera.
2. De 20, der af danskerne betegnes som Mischlinge eller de i blandet ægteskab levende jøder skal ligeledes frigives, såvidt deres tilbageholdelse ikke opfylder retningslinjerne.
3. På den anden side holder RAM [Rigsudenrigsministeren, red.] for rigtigt, at Danmark endnu engang finkæmmes for aktive jødiske elementer.²⁵

Fanny Texiere var den ældste indbygger i København, og hun blev særligt eftersøgt mellem de deporterede i Theresienstadt på baggrund af Udenrigsministeriets forespørgsler om hende. Hun havde dog undgået deportation og forblev i København, hvor hun levede under falsk identitet indtil befrielsen.²⁶

Den 2. november 1943 kom Eichmann til København. Om eftermiddagen mødtes han med Best og Mildner. Vores kendskab til mødet stammer primært fra to telegrammer, idet hverken Best, Mildner eller Eichmann har givet detaljerede beskrivelser.²⁷ Efter mødet sendte Best den 3. november et telegram til AA, hvori han opsummerede, hvilke forslag Eichmann tog med tilbage til RSHA:

1. Jøder over 60 år skal ikke længere tilbageholdes og deporteres.
2. Halvjøder og jøder i blandede ægteskaber, der er tilbageholdt og deporteret, skal frigives og bringes tilbage til Danmark.
3. Samtlige de fra Danmark deporterede jøder skal forblive i Theresienstadt og der i en overskuelig fremtid besøges af repræsentanter for den danske centralforvaltning og dansk Røde Kors.²⁸

Eichmann havde ikke beføjelser til at tage beslutninger, men vendte tilbage til sin overordnede med forslagene. Under retssagen besvarede Eichmann et spørgsmål om hans beføjelser i København:

Der og da modtog jeg de forslag, som myndighederne der havde fremsat, eftersom jeg, når det kom til stykket, ikke kunne træffe afgørelsen selv, og jeg tog dem med til Berlin, hvor jeg forelagde dem for min afdelingschef, [som ...] hvor sagen blev afgjort enten af ham eller af hans overordnede.²⁹

Historieskrivningen om ”jødeaktionen” har fokuseret på telegrammet med Bests version af, hvad der var blevet foreslået på mødet.³⁰ Derfor tolkes punkt tre ofte som en beskyttelse af danskerne fra transporterne til Auschwitz-Birkenau. Og sådan kan det også forstås, når det læses alene. Men RSHA svarede to dage senere gennem AA med et telegram, hvori de forklarede, hvad de præcist indvilligede i:

Forslag 1 er dog sådan at forstå, at jøder over 60 år i fremtiden ikke skal tilbageholdes og deporteres. De allerede deporterede forbliver, hvor de er.

Hvad angår de i forslag 2 nævnte halvjøder og jøder i blandede ægteskaber vil enkeltsagerne efterprøves, og hvis der ikke kan gøres indvendinger mod at [de er] halvjøder eller i blandede ægteskab, følger løsladelse og tilbagebringelse til Danmark. Til forslag 3: RSHA er grundlæggende indforstået med, at de i Theresienstadt levende, fra Danmark deporterede jøder bliver besøgt af repræsentanter for den danske centralforvaltning og dansk Røde Kors, besøg er dog ikke ønskeligt før forår 1944. I øvrigt bliver det jøder i Theresienstadt tilladt at korrespondere med Danmark, derimod er forsendelse af levnedsmiddelpakker til jøder fra Danmark foreløbigt ikke ønsket.

102 årige jødinde Texeira kan forblive i Danmark. Som Eichmann allerede meddelte er hendes nuværende opholdssted ikke kendt. Det formodes at hun holder sig skjult i Danmark.

Den herboende danske gesandt bliver underrettet om overstående.³¹

Det første punkt var ”en gratis omgang”, idet stort set alle jøder allerede var flygtet på dette tidspunkt, og kun ganske få var blevet arresteret siden midten af oktober.³² På tidspunktet for mødet var der stadig omkring 30 jødiske fanger tilbage i Horserødlejren, hvor jøder, arresteret efter den 2. oktober, blev anbragt. Ingen af dem var dog over 60 år gamle.³³ Den ældste, der havde været tilbage i lejren, 84-årige Hanna Adler, var blevet frigivet om morgenen den 2. november.³⁴

RSHA’s kommentar om det andet punkt vejede tilsyneladende lidt tungere, da de medgav, at de ”fejldepoteredes” sager ville blive undersøgt sag for sag. RSHA undersøgte efterfølgende de tilfælde af ”fejldepoterede”, som den danske administration gjorde opmærksom på – for så vidt at de var danske statsborgere. Statsløse deporteret fra Danmark var ikke omfattet af dette, og selv i sager, hvor de klart var ”fejldepoterede”, blev de ikke løsladt igen.³⁵ Kun fem personer blev imidlertid ført tilbage til Danmark. Det skete i midten af januar 1944, og set i forhold til, at Udenrigsministeriet mente, at mellem 20 og 30 personer måtte være deporteret ved en fejl, var fem ikke ret mange.³⁶ Men den danske administration og RSHA arbejdede ikke ud fra samme idé om, hvem der kunne accepteres som ”fejldepoteret”.

Det tredje og sidste punkt i RSHA’s svar angår tydeligvis kun et fremtidigt besøg. Telegrammet med RSHA’s kommentarer nævnte intet om, at danskerne på længere sigt skulle forblive i Theresienstadt, men angav blot, at jøderne fra Danmark i princippet ville kunne besøges der. Som allerede nævnt blev Theresienstadt en brik i den nazistiske propaganda og skulle på overfladen fremstå som et sted, hvor jøderne blev behandlet ordentligt. Det første udefrakommende besøg i ghettoen fandt sted den 28. juni 1943, hvor tysk Røde Kors inspicerede. De var chokerede over jødernes dårlige leveforhold.³⁷ Efter besøget blev en massiv forskønnelse af ghettoen derfor sat i gang, således at den kunne fremstå på allerfineste vis under det næste besøg.

Det kom til at finde sted den 23. juni 1944 med dansk deltagelse. På sin vis indikerer telegrammet fra RSHA, at idéen om at benytte de danske jøder i forbindelse med propaganda allerede var udklækket på dette tidspunkt. Det nævnes nemlig klart, at et besøg ikke vil finde sted før foråret – hvilket altså gav flere måneders forberedelsestid til at få ghettoen til at tage sig bedre ud.³⁸

Svaret fra RSHA indeholdt en tilføjelse til de punkter, der var oplyst i Bests telegram. De danske jøder i Theresienstadt ville få lov til at korrespondere med deres hjemland. Det gjorde de sådan set allerede, idet alle fanger fra Danmark ved ankomsten til Theresienstadt var blevet beordret til at sende brevkort hjem. I øvrigt var det alle fangernationaliteter i Theresienstadt tilladt at korrespondere efter et rotationsprincip. Understregningen af den mulige kommunikation skulle formentlig understøtte en illusion om, at de danske jøder var blevet ført et ”civiliseret” sted hen.

I telegrammet fra RSHA står der endelig, at det foreløbigt ikke var fangerne tilladt at modtage fødevarepakker – underforstået: De var et sted, hvor det ikke var nødvendigt med ekstra mad. Dette altså på trods af, at der var et fungerende postvæsen i ghettoen, og at andre fangernationaliteter havde lov til at modtage pakker. For at vende tilbage til citatet af Best fra begyndelsen af artiklen så er det tydeligt, at det ikke er Best, som bestemmer, om og hvornår de deporterede fra Danmark må modtage fødevarepakker.

Besøget i Theresienstadt – en del af den tyske propaganda

Ønsket om at besøge de deporterede i Theresienstadt blev gentaget flere gange af den danske administration, der sammen med dansk og internationalt Røde Kors endelig fik tilladelse til at besøge ghettoen.³⁹ Besøget fandt som skrevet sted den 23. juni 1944, og de tre rapporter, der blev udarbejdet af de besøgende, viser, at disse i store træk godtog, hvad de fik fremvist.⁴⁰

Vigtigheden af den danske deltagelse i besøget understreges af Benjamin Murmelstein, som arbejdede i ghettoens jødiske ”selvstyre”, der var underlagt SS, og beskæftigede sig med den såkaldte ”forskønnelsesaktion” forud for besøget. Han beskrev i 1961 besøget i juni 1944 som ”det danske besøg”.⁴¹ Han nævner den schweiziske delegerede, men benævner gentagne gange besøget som dansk. Efter Murmelsteins ord at dømme var det hans indtryk, at de danske besøgende var de vigtigste i delegationen.

Ifølge Murmelstein var grunden til, at de danske jøder blev bragt til Theresienstadt, nært forbundet med ghettoens plads i den tyske propaganda. Murmelstein forklarede i 1975, at ”forskønnelsen blev født ud af danskertransporten (...). Og da danskerne begyndte at interessere sig for deres jøder, kom en befaling om, at Theresienstadt skulle forskønnes, sådan at et besøg fra Danmark kunne modtages i Theresienstadt”.⁴² Ganske vist var dele af ”forskønnelsen” allerede gået i gang før de danske jøders ankomst. Således var gadebetegnelseernes militære bogstav- og talkombinationer blevet ændret til hyggeligt klingende civile gadenavne allerede i juli 1943. Men det er sigende, at Murmelstein, der var medlem af den jødiske ghettoledelse, opfattede situationen således.

Et vigtigt og endnu uafklaret spørgsmål er: Hvilken forbindelse er der mellem deportationen af jøder fra Danmark og idéen om et fremtidigt besøg i Theresienstadt? Var dette allerede på den tyske dagsorden, før ”jødeaktionen” blev indledt i Danmark – internationalt Røde Kors havde forgæves forsøgt at få tilladelse i længere tid – eller udmøntede idéen sig først endeligt, da den danske administration begyndte at forespørge om de danske fanger?

Hvordan blev jøderne fra Danmark i Theresienstadt reddet?

Der er tre hovedårsager til, at 89 procent af de deporterede fra Danmark overlevede Theresienstadt: Fritagelsen for videre transport, fødevarepakkerne fra Danmark og endelig hjemførelsen med De

Hvide Busser, der fandt sted tre uger før krigens afslutning.

Af de 472 personer, der blev deporteret som følge af ”jødeaktionen”, døde 53 plus to spædbørn, født i Theresienstadt. 51 voksne døde i Theresienstadt, mange af sygdomme, som blev forstærket af under- og fejlernæring. På grund af den vitamin- og næringsfattige mad og den mangelfulde hygiejne kunne selv banale sygdomme eller infektioner få dødelig udgang for fangerne. Endvidere var størstedelen af dem, som døde, over 65 år gamle. Det betød, at de ikke arbejdede i ghettoen, men dermed også, at deres madrationer var mindre end andre fangers. Af de 51, som døde i ghettoen, døde de 39 i tiden, før pakkerne begyndte at ankomme. Nogle døde af mangel på livsvigtig medicin som insulin, for eksempel. Enkelte begik selvmord eller døde som følge af læsioner, de havde pådraget sig under selvmordsforsøg.

På trods af, at gruppen af fanger fra Danmark var undtaget fra transporter til udryddelseslejrene, blev en statsløs flygtning, Shmuel Zender Jonisch (1899-1944), sendt med transport den 20. marts 1944. Denne transport bestod af fanger, der var diagnosticeret som psykisk syge eller bare blev betragtet som sådan. De blev myrdet i gaskammeret i Auschwitz-Birkenau straks efter ankomsten. En anden statsløs mand, Michael Singerowitz (1891-1944), der havde boet i Danmark det meste af sit liv, var med transporten den 23. november 1943 fra Horserød til – for mændenes vedkommende – Sachsenhausen og blev sendt videre derfra i december 1943 til KZ Majdanek. Her døde han den 21. januar 1944. Dødsårsagen blev angivet som ”lungebetændelse”, men det blev samtidigt oplyst, at han var død i Theresienstadt, hvilket vides med sikkerhed at være forkert. De præcise omstændigheder ved hans død er således uklare.⁴³

Hvorfor blev danskerne som den eneste af ghettoens nationale grupper skånet for de omfattende transporter fra Theresienstadt til Auschwitz-Bir-

kenau, der fandt sted i efteråret 1944? Der er intet i RSHA's svar af den 5. november 1943, som tyder på, at der på dette tidspunkt var truffet nogen endelig beslutning om at beskytte danskerne mod videre transport efter et besøg. Ifølge RSHA's telegram ville danskerne kunne besøges i Theresienstadt – og det blev de altså den 23. juni 1944. Desværre findes der kun ganske lidt, der kan fortælle noget om, hvorfor de efterfølgende stadig blev skånet for transporterne.⁴⁴

Den 1. august 1944 informerede Otto Hunsche fra Eichmanns kontor for ”jødeanliggender” (IV A4b) i RSHA AA om, at der ikke var nogen umiddelbare planer om at flytte jøder med dansk statsborgerskab til en anden lejr.⁴⁵ Dette var godt en måned efter, at besøget havde fundet sted, og to måneder før den sidste bølge af transporter til Auschwitz-Birkenau begyndte. Der blev henvist specifikt til danske statsborgere. Det er vigtigt, fordi ca. en tredjedel af de deporterede fra Danmark var statsløse eller havde andet statsborgerskab. Måske skulle danskerne ”gemmes” til noget, måske benyttes som en del af Himmlers planer om at bytte jøder for varer eller hans forsøg på at få de vestallierede i tale.⁴⁶ Det står ikke klart, hvad der skulle ske med de statsløse i gruppen, og intet forklarer, hvorfor begge grupper i sidste ende forblev i Theresienstadt, da næsten to tredjedele af ghettoens beboere blev sendt til Auschwitz-Birkenau i efteråret 1944.⁴⁷ Om der i dag findes yderligere materiale, der kan belyse dette, er tvivlsomt.

I februar 1945, da en transport afgik mod friheden i Schweiz med 1.200 fanger, fik danskerne ikke lov til at komme med. De var ellers blevet brugt som ”lokkemad” for at få fanger af andre nationaliteter til at melde sig til transporten. En del danske fanger meldte sig også til afgang, men i sidste ende blev de alligevel udeladt af listerne. Der var altså stadig på dette sene tidspunkt nogen, som ønskede, at danskerne som gruppe forblev samlet i Theresienstadt.⁴⁸

Fødevarerpakker

Tilladelsen til at modtage fødevarerpakker blev først formelt givet under de danske delegeredes besøg i ghettoen den 23. juni 1944. På trods af manglende tilladelse blev fødevarerpakker dog regelmæssigt afsendt fra Danmark gennem den private "Fonden af 1944" allerede fra sidst i februar 1944. De første pakker nåede fangerne i dagene 21.-23. marts.⁴⁹ Fødevarerpakkerne var livsvigtige. Ud af de 51 dødsfald, der skete i Theresienstadt, fandt blot 12 sted mellem april 1944 og april 1945, det vil sige efter, at fødevarerpakkerne var begyndt at komme regelmæssigt.

Bag "Fonden af 1944" stod professor i biokemi Richard Ege og hans hustru Vibeke, Københavns biskop Hans Fuglsang-Damgaard, fysiolog Poul Brandt-Rehberg, Ruth Bredsdorff og sognepræst Fritz Lerche. Gennem sidstnævnte var der kontakt til *Præsternes Uofficielle Forening (P.U.F.)*. Fonden arbejdede tæt sammen med Socialtjenesten, og pakkeforsendelserne blev økonomisk støttet af Socialministeriet og mange private bidragydere.⁵⁰ Fonden afsendte i alt omkring 7.500 pakker, men faktisk gik størstedelen – hele 4.900 pakker – til personer, der *ikke* var deporteret fra Danmark. Dette betyder, at danskerne i perioden, indtil Røde Kors overtog forsendelsen til de danske deporterede i september 1944, var langt mindre "rige" på mad, end man tidligere har antaget.⁵¹ To tredjedele af de levnedsmidler, som "Fonden af 1944" afsendte til Theresienstadt, kom andre nødlidende ghettobeboere til gode, ikke de deporterede fra Danmark.

De Hvide Busser

Sidst, men ikke mindst, var det afgørende for fangerne fra Danmark, at de blev bragt til Sverige i april 1945. Den 15. april 1944 ankom De Hvide Busser, der bragte 412⁵² af de oprindeligt deporterede ud af Theresienstadt og sammen med dem enkelte andre: Kvinder giftet ind i gruppen, børn født i ghettoen samt en dreng med dansk statsborgerskab, som oprindeligt var blevet deporteret fra Berlin. Aktionen bag De Hvide Busser er beskrevet mange gange og

behandles ikke yderligere her.⁵³ Fangerne fra Danmark undgik på denne måde ghettoens sammenbrud: I sidste halvdel af april ankom et stort antal fanger fra andre lejre til Theresienstadt, mange i en ekstremt udhungret tilstand efter lange dødsmarscher. Kort efter deres ankomst konstateredes de første tilfælde af plettyfus, som udviklede sig til en epidemi, der medførte hundredvis af fangers død.

At fangerne fra Danmark blev bragt til Sverige før krigens afslutning og derved undgik plettyfusedemien i Theresienstadt samt selv at skulle finde vej hjem gennem et sønderskudt Tyskland, skyldtes de mange mænd og kvinder, der medvirkede ved busaktionen: Privatpersoner, chauffører, læger, sygeplejersker, ansatte i både Social- og Udenrigsministeriet, dansk og svensk Røde Kors med flere. At så mange af fangerne fra Danmark overlevede forholdene i Theresienstadt, var også takket være de fødevarerpakker, som mange private danskere engagerede sig dybt i at få sendt derned, og som ikke mindst Socialministeriet i hemmelighed økonomisk stod bag. Allervigtigst for den høje overlevelse blandt jøderne fra Danmark i Theresienstadt var dog, at de vedblev at være beskyttet mod de frygtede transporter til dødslejrene. Der er ingen tvivl om, at dette er den vægtigste grund til, at 89 procent af dem overlevede – men hvem der på tysk side præcis stod bag denne beskyttelse af jøderne fra Danmark og med hvilket formål, forbliver uklart.

Samarbejdspolitikken udskød nok selve "jødeaktionen", men da ordren om en aktion kom i efteråret 1943, sås der, med Jørgen Kielers ord, "aldrig nogen samarbejdspolitikere på kajen i Nordhavn",⁵⁴ men kvinder og mænd fra modstandsbevægelsen og private, der hjalp de flygtende til Sverige. At flugten blev mulig, skyldtes snarere interne tyske uoverensstemmelser om, hvilken politik der skulle føres i Danmark, end samarbejdspolitikken. Det var også nazistisk politik – formentlig Himmlers planer – der var afgørende for, at jøderne fra Danmark blev anbragt i Theresienstadt, og at de forblev undtaget fra transporterne til Auschwitz-Birkenau. Fødeva-

repakkerne og redningsaktionen med De Hvide Busser hænger dog i højere grad sammen med samarbejdspolitikken, da centraladministrationen her spillede en væsentlig rolle.

Som jeg har vist i denne artikel, er der indikationer på, at arrestationen af de danske jøder og anbringelsen af dem i Theresienstadt var mere kalkuleret end hidtil antaget. Men der er mange spørgsmål, som vi stadig ikke er i stand til at besvare, og som kræver yderligere forskning. Et dansk perspektiv kan ikke stå alene. Holocaust var en sammenvævet europæisk historie, og deportationerne af jøder fra Danmark var – også selvom de ”kun” omfattede 472 mennesker – en del af denne.

LITTERATUR

Adler, H.G.

1958 *Die Verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente*. Tübingen: Mohr 1958.

2005 *Theresienstadt 1941-1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Göttingen: Wallstein 2005 (oprindeligt 1960).

Arnheim, Arthur

2003 ”Hvorfor slap danskerne i Theresienstadt for at blive transporteret ”østpå”?”, *Rambam*, 12, 2003, s. 126-129.

Bak, Sofie Lene

2010 *Ikke noget at tale om*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

Bauer, Yehuda

1994 *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New Haven: Yale University Press 1994.

Best, Werner

1989 *Danmark i Hitlers hånd*. Udgivet af Siegfried Matlok. København: Holckenfeldt 1989.

Czech, Danuta

1989 *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1989.

Ege, Richard

1948 ”Pakker til Theresienstadt”, *Jødisk Samfund*, 1:1948, s. 11.

Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini

2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life. Danish Testimonies about Theresienstadt*. Berlin: Technische Universität Berlin (upubliceret doktorafhandling) 2016.

Friediger, M.

1946 *Theresienstadt*. København: J.Fr. Clausen 1946.

Hilberg, Raul

2003 *The Destruction of the European Jews*. Bind II. New Haven/London: Yale University Press 2003 (oprindeligt 1961).

Hæstrup, Jørgen

1966 *... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*. Bind 1. København: Gyldendal 1966.

Kárný, Miroslav

1997 ”Das Theresienstädter Familienlager (BIIB) in Birkenau”, *Hefte von Auschwitz*, 20, 1997, s. 133-237.

Keren, Nili

1998 ”The Family Camp.” Gutman, Yisrael & Michael Berenbaum (red.), *Anatomy of the Auschwitz death camp*, Bloomington: Indiana University Press 1998, s. 428-440.

Kieler, Jørgen

2008 ”Hvem reddede de danske jøder?”, *Rambam*, 17, 2008, s. 8-15.

- Kirchhoff, Hans
2013 *Holocaust i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2013.
- Klibanski, Bronka
1995 "Kinder aus dem Ghetto Bialystok in Theresienstadt", *Theresienstädter Studien und Dokumente 2*, 1995, s. 93-106.
- Kreth, Rasmus og Michael Mogensen
1995 *Flugten til Sverige*. København: Gyldendal 1995.
- Lauridsen, John T. (red.)
2012 *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*. Bind 1 og 4. København: Det Kongelige Bibliotek 2012.
- Lidegaard, Bo
2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*. København: Politikens Forlag 2015.
- Lund, Joachim
2008 "Hitlers spisekammer, den tyske fødevarerkrise og de danske leverancer", *Historisk Tidsskrift*. Bind 108, hæfte 2, 2008, s. 505-531.
- Meyer, Sven og Corrie
1991 *Theresienstadt – det iscenesatte bedrag*. København: Rhodos 1991.
- Murmelstein, Benjamin
1961 *Terezin – il ghetto-modello di Eichmann*. Bologna: Cappelli Editore 1961.
- Nissen, Mogens R.
2005 *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. København: Lindhardt og Ringhof 2005.
- Office of the United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality
1946 *Nazi Conspiracy and Aggression*. Bind. 5. Washington: U.S. G.P.O 1946.
- Police d'Israel Quartier General 6-eme Bureau,
1961 *Adolf Eichmann*. Bind I. Mahane Iyar, 1961.
- Sode-Madsen, Hans
2005 *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og De Hvide Busser 1941-45*. København: Aschehoug 2005.
- Stræde, Therkel
2009 "Aktion Hvide Busser." Therkel Stræde (red.), *De nazistiske koncentrationslejre*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009, s. 236-253.
- The Nizkor Project (online)
2017 <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-083-03.html> (2017-28-08)
- Undervisningsministeriet (online)
2017 <http://www.emu.dk/sites/default/files/25.%20Mildner%2022.6.45.pdf> (2017-28-08)
- Wenck, Alexandra-Eileen
2000 *Zwischen Menschenhandel und "Endlösung": Das Konzentrationslager Bergen-Belsen*. Paderborn: Schöningh 2000.
- Yahil, Leni
1969 *The Rescue of Danish Jewry. Test of a Democracy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1969.

'ARKIVER

Rigsarkivet, København

Auswärtiges Amt, Inland II, pk 220

Fonden af 1944, arkivnummer 10488

Henrik Havreheds privatarkiv,
arkivnummer 07419

Udenrigsministeriets arkiv,
gruppeordnede sager, 120D43

Frihedsmuseets arkiv: Fru Texieres falske ID-kort:
06E-10878-1

Horserødlejrens museum: Dokument fra *Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Dänemark*, Dauerdienst, 17.10.1943

Památník Terezín/Terezín Memorial (online), database over deporterede til og fra Theresienstadt: <http://archive.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/Aghetto/> (2017-17-09)

USHMM: Steven Spielberg Film and Video Archive (online): Claude Lanzmann interview, RG-60.5009, tape 3172, Camera Rolls #54, transcript (161). Udskrift og filmklip tilgængelig på: http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=4742

Privateje: Salomon Katz' dagbog.

NOTER

¹ Dele af denne artikel baserer sig på min doktorafhandling om de deporterede fra Danmark til Theresienstadt: *Experiences of Persecution and Ghetto-Life*. Danish Testimonies about Theresienstadt (2016).

² Best 1989, s. 90.

³ Det er et metodisk spørgsmål, hvordan man overhovedet kan benytte efterkrigsmateriale fra nazistiske gerningsmænd. Ser man på de mange retssagsakter, hvor "jødeaktionen" i Danmark nævnes, virker det, som om at nazisterne har travlt med at forklare, at de var imod og på forskellig vis var med til at redde jøderne. Ingen tager ansvar for deres deportation og død.

⁴ Werner Best til AA, 18.9.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 102.

⁵ Werner Best til AA, 2.10.1943, *ibid.*, s. 251. De 83 personer, der var blevet arresteret på Fyn og i Jylland, blev dog ført hele vejen til Theresienstadt, hvor gruppen ankom den 5. oktober 1943 og blev indskrevet i ghettoen som transport XXV/1.

⁶ Werner Best til AA, 2.10.1943, *ibid.*, s. 252. Denne transport, der omfattede 198 personer, ankom via Swinemünde (Świnoujście) til Theresienstadt sent om aftenen den 5. oktober og blev indskrevet i ghettoen dagen efter som transport XXV/2.

⁷ Werner Best til AA, 3.11.1943, *ibid.*, s. 444.

⁸ Police d'Israel Quartier General 6-eme Bureau 1961, s. 253.

⁹ En erklæring af den 22. juni 1945 findes i dansk oversættelse på: <http://www.emu.dk/sites/default/files/25.%20Mildner%2022.6.45.pdf>, tillige med en erklæring af den 16. november 1945 (2375-PS) gengivet i de publicerede akter fra Nürnberg, se Office of the United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality 1946, s. 2-3.

¹⁰ Hilberg 2003, s. 594. Hilberg refererer til en vidneforklaring fra Karl Hein, der arbejdede i afdelingen. Kryschak påstod derimod i et forhør i 1965, at han ikke havde hørt om Theresienstadt som mål for de danske jøders deportation, før han selv opholdt sig i København fra den 29. september 1943: Forhør af Werner Kryschak, den 12. maj, 1965, kopi fra Henrik Havreheds privatarkiv, Rigsarkivet (RA), arkivnr. 07419, pk. 14.

¹¹ Note dateret Aarhus, den 20. oktober 1943, RA, UM 120D43/1a. Se også Kreth og Mogensen 1995, s. 29.

¹² "Der Reichsführer-SS wünscht die Abtransportierung von Juden aus Theresienstadt nicht, da sonst die Tendenz, daß die Juden im Altersghetto Theresienstadt in Ruhe leben und sterben können, gestört würde", Rudolf Brandt, Himmlers personlige assistent, til Kaltenbrunner, den 16. februar 1943. Citeret fra Kárný 1997, s. 142. Hvis ikke andet er anført, er artiklens oversættelser foretaget af artiklens forfatter.

¹³ "Familielejren" eksisterede fra ankomsten af septembertransporterne og indtil den 12. juli 1944. Mænd, kvinder og børn kunne tilbringe dagtimerne sammen, men adskilt om natten. Fangerne bar civilt tøj, og børnene havde "skoletimer", ligesom de havde haft i Theresienstadt. På trods af dette var leved forholdene lige så brutale som i resten af Birkenau. Omkring 23 procent af fangerne fra septembertransporterne døde i løbet af de første seks måneder. For mere om "familielejren" se Kárný 1997 og Keren 1998.

¹⁴ Czech 1989, s. 820. 17.517 mennesker blev i alt ført til "Familielejren" fra Theresienstadt. Kun 1.167 overlevede indtil befrielsen. Blot 40 af dem var ankommet med en af septembertransporterne, se Kárný 1997, s. 134 og 138.

¹⁵ Kárný 1997 og Bauer 1994, s. 114.

¹⁶ Lauridsen 2012, bind 1, s. 113, Yahil 1969, s. 191-192.

¹⁷ Werner Best til AA, 18.9.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 102.

¹⁸ Werner Best til AA, 2.10.1943, *ibid.*, s. 250.

¹⁹ Lund 2008, s. 510 og 527, Nissen 2005, s. 226.

²⁰ Tallene stammer fra Adler 2005, s. 39-47.

²¹ *Ibid.*

²² Best til Svenningsen, 5.10.1943, RA, UM 120D43/1. Oversat i Hæstrup 1966, bind 1, s. 182.

²³ Lauridsen 2012, bind 1, s. 114. Se også telegram fra Horst Wagner, 30.10.1943 i Lauridsen 2012, bind 4, s. 397-398.

²⁴ Udenrigsministeriets henvendelser kan følges i RA, UM 120D43.

²⁵ Wagner til Best, 30.10.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 397-398.

²⁶ Friediger 1946, s. 53. Fanny Texiere, født Trier (1842-1945). Fru Texieres falske ID-kort som Henriette Holm findes i Frihedsmuseets arkiv, 06E-10878-1.

²⁷ I session 83 af retssagen mod Eichmann kom han kort ind på besøget i København. En engelsk oversættelse af udskriften findes på: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-083-03.html>.

²⁸ Werner Best til AA, 3.11.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 444.

²⁹ "Eichmann trial", session 83: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-083-03.html>.

³⁰ Se for eksempel Sode-Madsen 2005, s. 145, Bak 2010, s. 93, og Kirchhoff 2013, s. 186-187, sidstnævnte nævner svartelegrammet dog uden at tillægge det egentlig betydning. Kirchhoffs bog indeholder et helt kapitel om Eichmanns besøg i København. En undtagelse er Arnheim, 2003, s. 126-129, som netop læser punkt tre som udelukkende at dreje sig om besøget. I hans øjne forblev de danske fanger efterfølgende i Theresienstadt enten på grund af en bureaukratisk forglemelse, eller fordi nazisterne ikke ville ødelægge propaganda-gevinsten ved besøget.

³¹ Wagner til Best, 5.11.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 453-454.

³² Kreth og Mogensen 1995, s. 137. Ifølge et dokument fra *Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Dänemark*, Dauerdienst, 17.10.1943, set på udstillingen i Horserødlejrens museum, blev de to jøder Gerhard Löb og Michael Singerowitz arresteret den dag. De var begge med i transporten, som afgik den 23. november 1943. Det lykkedes Löb at flygte, mens Singerowitz senere myrdedes i KZ Majdanek. Seks jødiske flygtninge blev arresteret på vej mod Sverige i Skudehavnen den 3. november. Fem af dem blev løsladt fra Horserød i løbet af de næste uger, men Pavel Heller kom med transporten den 23. november. Det lykkedes dog også for ham at flygte, se RA, UM 120D43/5 og Meyer 1991, s. 27-29.

³³ Ifølge personsagerne i RA, UM 120D43/3.

³⁴ RA, UM 120D43/3/35.

³⁵ Mindst to statsløse blandt de deporterede ville være blevet sendt tilbage, hvis de havde haft dansk statsborgerskab. De var begge tidligere tyskere med stærke familiemæssige bånd til Danmark. Fracapane 2016, s. 136.

³⁶ RA, UM 120 D43/3/1.

³⁷ Adler 1958, s. 304-307.

³⁸ RSHA ønskede ikke et besøg i ghettoen, før træerne stod grønne og landskabet smukkere, se *Auszeichnung*, underskrevet v. Thadden, 7.6.1944, RA, Auswärtiges Amt, Inland II, pk 220.

³⁹ Se UM 120D43/15, RA for udviklingen af dette og Yahil 1969, s. 302-313.

⁴⁰ Frants Hvass fra Udenrigsministeriet, Eigil Juel Henningsen fra dansk Røde Kors og Maurice Rossel fra internationalt Røde Kors skrev hver deres rapport, men sammenlignede deres indtryk lige efter besøget. Rapporterne er stort set enslydende. De to danske selvfølgelig med særlige afsnit om de danske fanger og Juel Henningsens lidt mindre godtroende end Hvass' og Rossels.

⁴¹ Murrelstein 1961, s. 122, 123, 131 og 140.

⁴² Interview med Benjamin Murrelstein foretaget af Claude Lanzmann, USHMMRG-60.5009, tape 3172, Camera Rolls #54, transcript (161). Udskrift og filmklipkansen på: http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=4742. Se også Murrelstein 1961, s. 66.

⁴³ Jonisch og Singerowitz' skæbner er behandlet i Fracapane 2016, s. 265-270.

⁴⁴ En omfattende del af arkivmaterialet blev tilintetgjort før krigens afslutning. For eksempel var store dele af RSHA's arkiv fra Berlin blevet flyttet til Theresienstadt i sommeren 1943 for at beskytte det mod luftangreb. I foråret 1945 blev dette materiale tilintetgjort i ghettoen. Se Salomon Katz' dagbog, den 12. april 1945, privat samling og Friediger 1946, s. 131.

⁴⁵ Dette dokument skulle befinde sig blandt materiale indsamlet med henblik på en sag mod RSHA-personale i 1960'erne. Kopi af over-

sigten *Vermerk über die Judenverfolgung in Dänemark* fra Henrik Havreheds privatarkiv, RA, arkivnr. 07419, pk. 14.

⁴⁶ For mere angående forhandlingerne om at udveksle jøder for varer se Bauer 1994. Særligt om de jødiske børn fra Bialystok, der blev holdt for sig selv i Theresienstadt, indtil forhandlingerne om deres frigivelse slog fejl, se Klibanski 1995, s. 93-106. Om jødiske fanger i Bergen-Belsens gidsellejr se Wenck 2000.

⁴⁷ Omkring 18.400 mænd, kvinder og børn blev sendt til Auschwitz-Birkenau med 11 transporter i september-oktober 1944. Som den eneste nationale fangegruppe var danskerne undtaget.

⁴⁸ Fracapane 2016, s. 287-288.

⁴⁹ Fonden af 1944, RA, arkivnr. 10488. Håndskrevne noter på fondens forsendelseslister omfatter datoer fra den 23. marts og fremefter, som formentlig er datoer, hvor pakken blev kvitteret for i ghettoen. Dette stemmer overens med optegnelser i Salomon Katz' dagbog: Han skriver, at flere danskere modtog pakker den 21. og 24. marts. Friediger nævner i sin bog, at pakker kom frem i slutningen af februar, men hverken lister eller dagbøger bekræfter dette. Friediger 1946, s. 87.

⁵⁰ Ege 1948. Diverse korrespondancer mellem fonden og private i diverse arkiver og private samlinger, se Fracapane 2016.

⁵¹ Alle pakker skulle sendes personligt, og alle navne på fondens forsendelseslister er blevet sammenholdt med information om fangerne i Theresienstadt. Fonden af 1944, Rigsarkivet, arkivnr. 10488. Database over fangerne i Theresienstadt findes på: <http://archive.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/Aghetto>.

⁵² 423 personer blev hentet i Theresienstadt af De Hvide Busser. En fange sad fængslet i *Kleine Festung* og kom ikke med. Han kom hjem i juni 1945. Det samme gjorde den mand, der var blevet befriet i Ebensee.

⁵³ Se for eksempel Sode-Madsen 2005, Stræde 2009 og Lidegaard 2015.

⁵⁴ Kieler 2008, s. 8.